

NEVEN JOVANOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb
neven.jovanovic@ffzg.hr

EMOCIJE U LATINISTIČKIM POHVALAMA ISTOČNOJADRANSKIH GRADOVA

Iskazivanje emocija u novolatinskim tekstovima digitalne zbirke *Laudationes urbium Dalmaticarum*, gdje su okupljeni radovi latinista koji hvalje gradove istočnoga Jadrana od Trsta do Skadra u razdoblju između 1268. i 1608, istražujemo na primjeru ostvarivanja retoričkog *ethosa* s pomoću gramatičke kategorije superlativa, nadograđujući izvještavanje o statističkoj distribuciji semantičkim i kontekstualnim interpretacijama.

1. Polazišta i hipoteze; 2. Rezultati; 3. Zaključci.

U okviru digitalne zbirke novolatinskih tekstova *Croatiae auctores Latini* (CroALa) odnedavno se nalazi i jedan tematski podskup, pod radnim naslovom *Laudationes urbium Dalmaticarum*.¹ Ondje su po prvi put na jednom mjestu okupljeni radovi latinista koji hvalje gradove istočnoga Jadrana od Trsta do Skadra, u razdoblju od tri i pol stoljeća, između 1268. i 1608. Dosad smo zabilježili ukupno 64 latinističke pohvale, od kojih je u digitalnu zbirku trenutačno uključeno 60. Proznih tekstova ondje ima 57, pjesničkih 43 (zbroy je veći od broja djela jer neka uključuju više poetskih ili proznih tekstova); oni su radovi pedeset i dva autora. Hvaljeni su sljedeći gradovi: Trst, Pula, Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Brač, Hvar, Korčula, Ston, Dubrovnik, Kotor, Skadar. Ima pohvala koje govore o čitavim regijama (to su ujedno tzv. korografije): Dalmaciju opisuje i hvali šest djela, Istru tri.²

Ovdje nas je zanimalo kako su u zbirci *Laudationes urbium Dalmaticarum* prisutne emocije: o kojim se emocijama radi, kako su ver-

1 Čitava je zbirka od 2009. slobodno dostupna na internetu: <http://www.ffzg.hr/klafil/croala>. Svi će latinski primjeri biti uzeti iz ove baze; štedeći prostor, nećemo (osim ako ne bude nužno) u citatu navoditi djelo i stranicu odakle primjer potječe, već ćemo provjeru prepustiti čitaocu koji ima pristup internetu.

2 Jovanović 2011.

balizirane, čemu to verbaliziranje služi. Ograničenja su našem istraživanju postavili raspoloživ prostor ove publikacije s jedne strane, te opseg pohvalnih tekstova i njihova relativna nepoznatost (veći dio dostupan je isključivo u latinskom izvorniku) s druge. Formulirane hipoteze i odabranu metodologiju zato ćemo iskušati prateći jedno obilježje verbaliziranja emocija kroz sve tekstove. Nadamo se da će ova demonstracija omogućiti zainteresiranim istraživačima da i sami, na različite načine i s različitim ciljevima, ispituju zbirku koju smo priredili, ili da srodne pojave istražuju u drugim skupovima tekstova.

Izložit ćemo najprije teorijska polazišta i hipoteze, potom odabranu metodologiju, da bismo na kraju izvijestili o rezultatima i njihovim implikacijama.

1. Polazišta i hipoteze

Verbaliziranje i literariziranje emocija istraživat ćemo ovdje polazeći od učenja antičke retorike o afektima. Ovakav se odabir može činiti neobičnim, jer odstupa od trenutačnih tendencija u proučavanju odnosa emocija i književnosti. Oslanjamo se, međutim, na dvoje. Prvo, i same tekstove zbirke *Laudationes urbium Dalmaticarum* i njihovu prvobitnu recepciju oblikovala su učenja antičke retorike (kako su ih posredovali srednjovjekovlje, humanizam i renesansa). Drugo, osamdesetih su godina interpretacije Dubravka Škiljana³ upozorile filologe na bliskost antičke retorike i dvaju poststrukturalističkih pristupa jeziku, lingvistike iskazivanja i pragmalingvistike; Škiljan je retorička učenja interpretirao kao “uvod u zamislivu semantiku jezične djelatnosti koja će voditi računa o nepotpunoj identičnosti jezika i govora, o racionalnom i iracionalnom u iskazu, o govornicima, slušaocima i njihovim društvenim, historijskim i individualnim kontekstima”.⁴ Smatramo da problem jezičnoga, a osobito književnog, iskazivanja emocija – koje je istovremeno, kako ćemo ubrzo vidjeti, i *proizvodnja* emocija – može krenuti od onoga što je Škiljan nazvao “nejednosmjernom” semantikom, onoga “izražavanja plana sadržaja koje će uzimati u obzir sve mnogostruke međusobne utjecaje između jezičnog i izvanjezičnog univerzuma”.⁵

Prije nego što iznesemo početne hipoteze, dotaknimo se još jednoga mogućeg prigovora. Autori iz naše zbirke pisali su na latinskom, jeziku koji

3 Škiljan 1985–1986; Škiljan 1987; oba rada i u Škiljan 1992.

4 Škiljan 1992: 61.

5 Škiljan, n. dj.

nije bio njihov materinski, koji ni u njihovo ni u naše doba nema autohtone jezične zajednice. Je li takvim jezikom moguće izražavati emocije i izazivati ih kod čitalaca? Nije li latinski nakon Rimljana jezik internacionalne *intelektualne*, ali ne i afektivne komunikacije? Takva je mišljenja bio, na primjer, Leo Spitzer.⁶

Iz perspektive jednog specifičnog razumijevanja jezika i lirike, Spitzerov je stav neosporan. Radi se ipak o samo *jednoj* perspektivi – iako povlaštenoj, jer je dijelimo svi mi, kao dionici europske kulture modernoga doba. No, iako smijemo pretpostaviti da su ljudske emocije više ili manje iste u svim vremenima i prostorima, pogrešno bi bilo smatrati da su iste i *konvencije* njihova iskazivanja i izazivanja. Konvencije su kulturno uvjetovane, i, u susretu s drugim kulturama – osobito kulturama prošlosti, koje ne možemo upoznati neposredno – moramo naći načina da te konvencije rekonstruiramo. I ovaj je rad pokušaj jedne takve rekonstrukcije.

1.1. Antička retorika i afekti

Sustav antičke retorike⁷ smješta emocije pod okrilje dviju “dužnosti govora” (*officia dicendi*): *delectare* i *movere*. *Delectare* izaziva kod publike *voluptas* ‘užitak’ i time simpatije za temu kako je govornik vidi, kao i za govornika samog. Tako izazvana blaga (ali često trajna) naklonost grčki se naziva ἡθος. Nasuprot tome, *movere* dovodi publiku u stanje emocionalnog šoka – kratkotrajnog, čak i kad ostavlja dugotrajan učinak – i temelji se na “dramatičnim” emocijama kao što su gnjev, mržnja, strah, samilost; to je πάθος.⁸

Πάθος se, naučavaju antički retoričari, može izazvati neverbalnim sredstvima poput teatralnog prikazivanja materijalnih dokaza i likovnog materijala (slika), ali i emocionalnim verbalnim opisom situacija (*amplificatio*). Snažne emocije u publici može izazvati samo govornik koji i sam osjeća isto; zato govornici moraju “trenirati” jake emocije, slično kao što čine

6 “... terms of a dead language learnt from books, never uttered spontaneously in actual emotional situations of life [...] will ever be lacking in that evocative power which alone makes for immediacy of effect in lyrical poetry”, Spitzer 1955: 118–138.

7 Lausberg 1960. U nastavku koristimo osobito Lausbergove § 256–257.

8 Primjećujemo ovdje usputno da su emocije koje kod Lausberga citirani grčki i rimski retoričari navode kao ilustracije za πάθος redom “negativne”, izazvane traumom. Tu nema “pozitivnih” emocija (one se katkad svrstavaju pod ἡθος), ali ni “privatnih”, onih kojima nije mjesto u javnom govoru: strasti poput, na primjer, ljubavne.

glumci. I trening i konkretna retorička izvedba emocija dohvatljivi su s pomoću istih onih mjesta (*loci*) koja su i izvor argumenata.⁹

Iz ovih podataka proizlaze dva očekivanja i dvije nedoumice. Očekivanja: prvo, u pohvalama istočnojadranskih gradova logično je iskazivanje pozitivnih osjećaja – dakle, ῥηθος – što uključuje, kako vidimo, prvenstveno emocije slabijeg intenziteta. Drugo, retorička (ili pragmalingvistička) situacija, kako je opisuju retoričari, sugerira da “verbalna proizvodnja emocija” svakako mora biti dvosmjerna: govornik mora (uspješno) izraziti ono što sam osjeća da bi iste osjećaje pobudio kod publike. Nedoumice pak upućuju na dvije slabe točke istraživanja emocija u tekstu. Prvo, spomenuli smo uspješnog, efikasnog govornika, ali kako ćemo, u slučaju teksta iz prošlosti, znati je li zaista bio uspješan i efikasan? Drugo, kad govorimo o publici, tko čini tu publiku? (U slučaju latinističke pohvale grada, naime, slutimo barem dvije skupine adresata: sve one koji će čitati tekst – i same građane čija zajednica biva pohvaljena.)

1.2. Hipoteze

Koje, onda, emocije očekujemo u pohvalama gradova? Kod članova hvaljene zajednice, prvenstveno ponos (“ugodna emocija koja proizlazi iz pozitivne samoprocjene”); kod svih ostalih čitalaca, difuzne, općenite oblike divljenja i poštovanja. Divljenje i poštovanje očekujemo i kod autora tekstova, ali možda drugačije, preciznije nego kod čitalaca, budući da činom hvaljenja autori uspostavljaju konkretan odnos s hvaljenom zajednicom.

Emocije će ponegdje biti eksplicitno tematizirane (“poštujem ga”, “divim mu se”). No, one koje treba *izazvati*, pogotovo među članovima hvaljene zajednice, nastajat će možda i češće kao implicitna reakcija na adekvatno izražene pozitivne ocjene, na komplimente (“grad je divan”, “stanovnici su plemeniti”). Pretpostaviti ćemo, dakle, da su pozitivne ocjene u pohvalama povezane s emocijama.

Dok smo čitali tekstove uvrštene u zbirku, kao vrlo uočljivo i učestalo izražajno sredstvo nametnula se gramatička kategorija superlativa. Povezanost superlativa s emocijama doima se zdravorazumskom: kad kažemo da je neki grad najljepši, najveći, najbogatiji, svakako iskazujemo

⁹ Lausberg, n. dj., § 257c, citira Julija Severijana, retoričara iz 5. st. n. e.: *loci* za izazivanje emocija su “po stvari, po osobi, po uzroku, po mjestu, po vremenu, po znakovima, po sposobnostima; od cjeline prema dijelovima, od dijelova prema cjelini; po suprotnosti; od manjega prema većem, od većega prema manjem; po sličnosti; po barbarskim narodima, zvijerima, neživome...”.

svoje poštovanje (i oduševljenje) i svakako isto želimo izazvati kod onih koji nas slušaju. Pitamo se, dakle, kako superlativi sudjeluju u izazivanju *pathosa* ili *ethosa* u latinističkim pohvalama gradova.

1.3. Metode istraživanja

Superlative smo u zbirci nalazili računalnim pretraživanjem (zbirka *Croatiae auctores Latini* trenutno je dostupna preko sučelja PhiloLogic,¹⁰ posebno prikladnog za takva “korpusno-lingvistička” pretraživanja slovnih nizova u velikoj količini riječi i tekstova). Ispitali smo distribuciju nizova *-issim-*, *-errim-* i *-illim-* (karakterističnih za latinske superlative).¹¹ Pazili smo pritom ne samo na autore i tekstove kod kojih superlativa ima puno nego i na one kod kojih ih ima malo, ili čak ti oblici posve izostaju. U potonjim se tekstovima, očito, emocije izražavaju i proizvode – ako ih uopće ima – drugim sredstvima, te treba provjeriti o čemu se radi.

Što se samih superlativa tiče, pokušali smo ih semantički razvrstati, određujući koji izražavaju pozitivne osobine, koji neutralne, koji negativne (trebalo je dodatno provjeriti jesu li potonji povezani s pozitivnim ocjenama i pozitivnim emocijama). Dobivene smo rezultate tumačili u međudodnosu s podacima o učestalosti (uočavajući npr. “tipične” komplimente).

Računalno pretraživanje tekstova smatramo ipak tek heurističkom predradnjom, “brzim pregledom”. On nas može upozoriti na moguće tendencije u skupini tekstova, ali nužno ističe ono opće. No kod književnih djela slika neće biti potpuna bez razmatranja *individualnih* ostvarenja toga općega, bez pitanje interpretacije pojedinog djela. To što će takve interpretacije ovdje morati izostati, ne znači da ovoga nedostatka, ove dinamike općega i pojedinačnog, nismo svjesni.

2. Rezultati

¹⁰ Usp. “What is PhiloLogic?”, pristupljeno 23. siječnja 2011, <http://sites.google.com/site/philologic3/>.

¹¹ Neke je riječi i nizove pritom, dakako, valjalo isključiti, npr. prilog *vicissim*, koji se u zbirci javlja 11 puta, te *dissimulaverunt*, *dissimulanda* (4 puta), pravopisna odstupanja poput *promissimus* (jednom) itd. S druge strane, nismo uzeli u obzir vrlo česte, ali semantički “neodređenije” superlative čiji su završeci drugačiji – *maximus* (202 pojavnice), *optimus* (120), *summus* (180), *plurimus* (94), *minus* (61), *pessimus* (2), *infimus* (4, sve supstantivirano) – no već se iz samih podataka o učestalosti može zapaziti da su i kod ovih superlativa “negativni” bitno rjeđi od “pozitivnih”.

Računalno pretraživanje zbirke pohvala istočnojadranskih gradova¹² pronalazi 226 superlativa (pridjeva i priloga); njihovih pojava ima 1037, uz stopu učestalosti od oko 72 na 10.000 pojava. Usporedbe radi, u glavnoj zbirci *Croatiae auctores Latini*, koja sadrži 106 (raznorodnih) dokumenata s oko 2 380 000 pojava, superlativa ima 6684, uz stopu učestalosti od oko 28 na 10 000 pojava. Gruba analiza potvrđuje, dakle, čitalački dojam o učestalosti superlativa u zbirci pohvala.

2.1. Autori

Izdvojili smo autore kod kojih je superlativa najviše – apsolutno, ali i relativno – te one kod kojih ih ima najmanje (obje skupine v. u tablici 1). Kao što smo gore istakli, posebnu pozornost zavređuju i autori kod kojih superlativa uopće nema (tablica 2).

Proučavajući tablice, primijetiti ćemo da su superlativi posebno omiljeno izražajno sredstvo Ciriaca d'Ancona, čije se pohvale zbog toga imaju upravo egzaltiranima. S druge strane, superlativi u pohvalnim pasajima rijetki su kod autora koji su kroničari (osobito srednjovjekovni) ili neka vrsta povjesničara – Milecije, Perceval iz Ferma, Miha Madijev, Bračanin Dujam Hranković, pa i Trogirani Koriolan Cipiko, te Marko Marulić (u ekskursu o Saloni i Splitu starinarskoga djela *In epigrammata priscorum commentarius*), i talijanski enciklopedist G. F. Foresti da Bergamo (koji gotovo doslovno prenosi Cipikov tekst). Važno je da među autorima bez superlativa ima i stihotvoraca: to su već spomenuti Milecije, potom Trogirani Ivan Lipavić, Talijan Antonio Giganti, splitski anonim, Šibenčanin Ilija Tolimerić, Zadrani Ivan Nardin. Giganti je autor jednoga jedinog šesterostiha, od anonima i Nardina sačuvani su samo fragmenti od po osam stihova; no Milecije, Lipavić i Tolimerić sastavili su duža pjesnička djela. Pritom Lipavić – čija je elegija izrazito emocionalna, do te mjere da će današnji čitalac u njoj naći i “neke nekonvencionalne iskaze ljubavi prema zavičaju” – superlative višekratno nadomješta prefikslnim tvorbama.¹³ Tolimerićeva pohvala upućena *ad senatum populumque Spalatensem*, a

12 Konteksta radi, ova je zbirka u verziji iz siječnja 2011. sadržavala 59 dokumenata s 144 074 pojava i oko 30 000 riječi (broj je riječi približan zbog pravopisnih inačica, brojki, kratica itd.).

13 Za ocjenu iskaza ljubavi Novaković 2000: 589. Prefiksne su tvorbe kod Lipavića pridjev *percupidus* ‘preželjan’, značenjski jednak superlativu *cupidissimus*, i glagol *persatiare* ‘dokraja nasititi’: *ut ipse quidem an sum percupidus te*, ‘kao što sam i sam preželjan tebe’; *nec possis oculos persatiare meos*, ‘i ne bi mogao prezasititi moje oči’. I ranije, kod Hrankovića, nalazimo jednom pridjev *perpulcher*, ‘prelijep’: *et magnam perpulchram Salonam*, ‘i veliku, prelijepu Salonu’.

zamišljena, po svemu sudeći, kao popratnica uz govor gradskog kancelara Antonija Proculiana (govor je objavljen u Veneciji 1567), na početku i kraju eksplicitno tematizira emocije, u jednom stihu intenzivira izraz superlativom *summus* (koji, kao leksički “prazan”, nismo uključili u naše istraživanje), te se koristi prilično dramatičnim, gotovo patetičnim pjesničkim ukrasima.¹⁴

Čini se da učestalost superlativa ne ovisi o tome pišu li autori prozu ili poeziju. Razlika bi prije mogla biti uvjetovana razdobljem (superlativi su rjeđi kod autora do oko 1400, to znači do početka humanizma),¹⁵ konkretnom književnom vrstom (kronike se manje koriste superlativima), dužinom teksta, ili, naposljetku, osobnom sklonošću (Lipavić, Tolimer

<i>Autor (u zagradama predmet i približna godina pohvale)</i>	<i>Broj superlativa</i>	<i>Stopa na 10 000 riječi</i>
1. Filip de Diversis (Dubrovnik, 1440)	194	71,62
2. Vinko Priboević (Slaveni, Hvar, 1525)	113	76,97
3. Ciriaco d'Ancona (Dubrovnik, Dalmacija, 1436–1440)	91	251,52
4. Giovanni Mario Filelfo (Dubrovnik, 1470)	78	76,31
5. Giovanni Battista Goineo (Istra, 1540)	78	126,09
6. Marinus Barletius (Dubrovnik, Skadar, 1504)	71	144,89

¹⁴ Emocije: *Iam pridem mihi mens ardenti exaestuat igne / In laudes, urbs, alma, tuas, Spalatensis; hic [Proculeianus] littora et urbes / Implevit uoce, ac famae Spalatensis honore, / Atque adeo ut gentes miro inflammentur amore...* (Već mi odavno um gori vrućim plamenom / slavljenja tebe, grade splitski, hranitelj; on je [Proculian] obale i gradove / ispunio glasom i slavom splitske časti / i to tako da se u narodima razbuktala čudesna ljubav...) Intenziviranje: *summus in te studiis, conamine summo*, (iznimnim žarom za te, naporom krajnjim). Dramatičan ornatus npr: *Impius at Totilas, immo execrabile monstrum, (a bezbožni Totila, štoviše, odvratno čudovište)*. – U ostatku zbirke *monstrum* jednom koristi Šižgorić s pretežno pozitivnim konotacijama da bi označio čudesnost riba koje se hvataju pred Šibenikom: *mira piscium monstra prius numquam visa, (nevjerojatne, čudovišne ribe, nikad prije viđene)*; u negativnom, moralističkom kontekstu – sličnijem Tolimerićevu – riječ dolazi kod G. M. Filelfa (*cum singula per se foeda intolerabiliaque regi videri possent, Triphoni sunt monstra quasi quaedam existimata, [dok je svaku od ovih stvari po sebi kralj mogao smatrati ružnom i nesnošljivom, Trifon je zaključio da su to naprosto užasi]*) i u jednoj patetičnoj dionici epilija Ilije Crijevića (*Dextras animemus in hostem, / Experiamur an haec depellere monstra ualemus, / Quantulacunque urbis seruandae copia nobis, / Quae nunc ante oculos uastatur.*, [Desnice dignimo na dušmanina / iskušajmo bismo li mogli odbiti ta čudovišta / ma kako nas malo bilo što sada čuvamo grad / koji pustošen biva pred očima našim]).

¹⁵ Treba svakako imati na umu i da je pohvalnih tekstova do 1400. očuvano znatno manje.

7. Palladius Fuscus (Dalmacija, 1509)	51	92,65
8. Ilija Crijević (Dubrovnik, 1505–1509)	50	52,60
9. Didak Pir (Dubrovnik, 1563, 1578)	44	84,35
10. Aldo Manuzio (Dubrovnik, 1498)	39	111,14
...		
28. Raffaele Zovenzoni (Split, 1464, 1469)	2	98,52
29. Koriolan Cipiko (Dubrovnik, 1477)	2	30,34
30. Perceval iz Ferma (Split, 1312)	2	16,70
31. Ivan Krstitelj Divnić (Šibenik, 1608)	1	96,15
32. Aldo Manuzio ml. (Dubrovnik, 1582)	1	93,45
33. Leonardo Montagna (Split, 1452)	1	51,28
34. Miha Madijev (Split, 1358)	1	21,23
35. Ivan Pridojević (Trogir, 1604)	1	19,41
36. Marko Marulić (Salona, Split, 1503)	1	15,69
37. Dujam Hranković (Brač, 1405)	1	11,12

Tablica 1: Učestalost superlativa po autorima: deset autora s najviše i deset s najmanje superlativa

<i>Autori (abecednim redom; u zagradama grad i približna godina pohvale)</i>
Anonymus (Split, 1600)
Antonio Giganti (Dubrovnik, 1555)
Giacomo Filippo Foresti da Bergamo (Dubrovnik, 1483)
Ilija Tolimerić (Split, 1537)
Ivan Lipavić (Trogir, 1465)
Ivan Nardin (Šibenik, 1605)
Milecije (Dubrovnik, 1340)

Tablica 2: Autori kod kojih nema nijednog superlativa

2.2. Značenja

Pošto smo identificirali pridjeve i priloge čiji su superlativi prisutni u zbirci pohvala gradova, zanimalo nas je mogu li se oni s izazivanjem *et-hosa* povezati semantički. Krenuli smo od razvrstavanja riječi u tri veli-

ke značenjske skupine. Izdvojili smo pridjeve i priloge koji (pogotovo u superlativu) imaju pozitivne konotacije, one s negativnima, i one neutralne. Rukovodili smo se čitalačkim dojmom, provjeravajući, tamo gdje smo bili nesigurni, pojavnice u kontekstu.¹⁶

Podjelu donosimo u tablicama 3, 4, 5. Rječničkom smo obliku dodali i približan hrvatski prijevod značenja u kojem se riječ javlja u zbirci, te podatak o broju pojava. “Pozitivnih” riječi ima 149, “negativnih” 22, “neutralnih” 55. Ovime se dodatno potvrđuje dojam o zastupljenosti superlativa u pohvalama, ali se slika i komplicira: otkud u pohvalama negativni pojmovi? I kakav je učinak superlativa neutralnih pojmova?

Radi daljnjeg tumačenja odnosa semantike superlativa i izazivanja *et-hosa*, posegnuli smo za analizama Eleanor Dickey. Ova američka filologinja afektivnu upotrebu superlativa razmatrala je istražujući latinske načine oslovljavanja.¹⁷ Njezine nalaze morali smo prihvatiti *mutatis mutandis*, ne samo zato što Dickey istražuje upotrebu latinskoga kod izvornih govornika, Rimljana (a već smo upozorili da je svim autorima naše zbirke latinski drugi jezik, i to jezik kulture), nego i zato što je zanima prvenstveno oslovljavanje, a tek potom afektivnost, dok je u našem slučaju obratno. No, njezini uvidi pokazali su se inspirativnima, pa ćemo ih ukratko izložiti, da bismo potom iznijeli i naše reinterpretacije.

Dickey polazi od osnovnog uvida latinske gramatike: latinski superlativi imaju dvije referencijalne funkcije. Oni mogu mjeriti referent u odnosu prema svim ostalim članovima skupine (*carissimus fratrum* ‘najdraži od braće’), ali i iskazati da je neko svojstvo prisutno u vrlo visokoj mjeri (elativ: *carissimus* ‘vrlo drag, iznimno drag’). Već je ovo važno za razmišljanje o afektivnoj vrijednosti superlativa. No, u specifičnoj, izrazito konvencionalnoj situaciji oslovljavanja stanje se dalje komplicira. Superlativ u oslovljavanjima na jednoj je točki jezičnog razvoja naprosto postao *norma*, društveno pravilo, gubeći tako obilježenu. Indicija je norme činjenica da su u oslovljavanjima vrlo rijetki pozitiv (npr. *care*) i komparativ (*carior*); kada ih nalazimo, oni su obilježeni, potencijalni su nosioci posebnog emocionalnog (ili drugačijeg) naboja. Dodatnu potvrdu svoje teze Dickey nalazi u upotrebi *parova* superlativa kod oslovljavanja u prozi; sparivanje superlativa posljedica je potrebe da se jače istakne ono što je upotrebom postalo neobilježeno – da se povрати emocionalni naboj iskaza.

16 Tako je npr. pridjev *asper*, koji u rječniku može značiti i ‘surov, divlji’, uvršten među značenjski neutralne: konteksti pohvala povezuju superlativ samo s planinama i hridima – *aserrima saxa, aserrimi montes, aserrimus clius*.

17 Dickey 2002: 129–147.

Za naše je istraživanje, dakle, bitno razmotriti: prvo, ukazuju li superlativi na emocionalnost diskurza kada su upotrijebljeni relativno (*carissimus fratrum*), apsolutno (*carissimus*), ili takva upotreba ne utječe posebno na ἥθος. Drugo, pod uvjetom da se naoko jednaki emocionalno obojeni iskazi mogu razlikovati po stupnju – možemo li reći koliko stupnjeva ima, kako ih definirati, kako raspoznati.

Nadalje, Dickey upozorava da je svaka procjena afektivnog naboja pojedinih iskaza nužno subjektivna, ovisna o dojmu konkretnog čitaoca (u našem slučaju, dakako, i dodatno usložnjena zbog naše udaljenosti od jezika i kulture npr. humanizma u Dalmaciji). Kao nešto objektivniji kriterij, kao moguću provjeru našega dojma, Dickey predlaže razmatranje *odnosa* govornika i adresata: “oslovljavanja uobičajena među ljubavnicima ili bliskim srođnicima vjerojatno su u prosjeku emotivnija nego oslovljavanja upućena poznanicima, te je priroda veze neizravan orijentir za stupanj afektivnosti.”¹⁸ Već smo i sami najavili (vidi gore, 1.2) da onaj tko hvali uspostavlja odnos ne s jednom, nego s dvjema zajednicama (s onom pohvaljenom i sa svima koji će pohvalu pročitati). Očekujemo da taj odnos bude uvijek sličan, tipičan – odnos poštovanja i divljenja – ali ima li u zbirci i neočekivanih odklona?

<i>Pridjev (149 natuknica)</i>	<i>Značenje</i>	<i>Pojavnice</i>
abundans	koji obiluje	5
acceptus	prihvaćen	1
accommodatus	prikladan	1
accuratus	točan	2
affluens	koji obiluje	3
albus	bijel	1
altus	visok, dubok	10
amans	koji voli	1
amicus	koji je prijatelj	6
amoenus	ljubak	5
amplus	obilan	35
antiquus	drevan	16
ardens	goruć	2
attentus	pažljiv	1

18

Dickey, n. dj.: 136.

augustus	uzvišen	1
beatus	blažen, plodan	9
bellus	zgodan	2
benignus	dobrohotan	4
blandus	mio	1
calens	topao	1
candidus	blještavobijel	1
carus	drag	3
castigatus	ispravljen	1
castus	čedan	4
celeber	slavan	15
celebratus	slavljen	1
certus	pouzdan	9
christianus	kršćanski	2
clarus	glasovit	34
clemens	blag	3
colendus	koga treba štovati	1
commodus	prikladan	2
constans	postojan	6
consultus	učen	1
continens	umjeren	1
copiosus	bogat	6
cumulatus	obilat	4
delectus	biran	1
deuotus	odan	5
dignus	dostojan	12
diligens	usrdan	7
dis	bogat	5
disertus	rječit	2
doctus	učen	23
dulcis	sladak	2
elegans	elegantan	5

eloquens	rječit	5
eminens	istaknut	2
eruditus	učen	9
exactus	točan	1
excellens	istaknut	5
excolendus	koga treba štovati	1
exuberans	koji preobiluje	1
famosus	na glasu	2
fecundus	plodan	1
felix	sretan	10
ferax	rodan	10
fertilis	plodan	1
fidelis	vjeran	3
fidus	vjeran	2
firmus	čvrst	5
florens	koji cvate	6
formosus	krasan	1
fortis	hrabar	22
fortunatus	sretan	1
gloriosus	slavan	5
gratus	drag	5
honestus	častan	8
humanus	uljudan	4
illustris	presvijetli	18
impensus	usrdan	1
integer	pošten	13
inuictus	nepobijeden	4
iucundus	ugodan, mio	6
iustus	pravedan	2
laetus	vedar	3
largus	obilan, darežljiv	2
laudabilis	koji zaslužuje hvalu	2

laudatus	hvaljen	1
lautus	čist	1
lectus	odabran	3
liber	slobodan	2
liberalis	dostojan slobodnoga	4
locuples	bogat	1
luculentus	odličan	4
magnificus	veličanstven	1
mitis	blag	2
modestus	skroman	4
munitus	utvrđen	19
nobilis	plemenit	39
notus	poznat	3
officiosus	uslužan	1
opinatus	ugledan	1
opportunus	pravovremen	2
opulentus	bogat	6
ornatus	urešen	14
paratus	pripravan	1
perdignus	predostojan	2
perfectus	savršen	5
peritus	vješt	8
pius	pobožan	9
politus	ljubazan	1
potens	moćan	8
praeclarus	slavan	12
praestans	istaknut	25
pretiosus	dragocjen	3
probatus	provjeren	2
promptus	spreman	3
prouidens	promišljen	4
prudens	razborit	4

pudicus	čedan	2
pulcher	lijep	28
purus	čist	3
quietus	miran	2
rectus	ispravan	2
religiosus	pobožan	1
reuerendus	vrijedan štovanja	7
sacratus	posvećen	2
sagax	mudar	1
saluber	zdrav	7
sanctus	svet	24
sapiens	mudar	5
sciens	koji zna	1
serenus	vedar	14
sincerus	iskren	1
singularis	jedinstven	1
solidus	čvrst	1
sollemnis	svečan	1
sollers	umješan	5
splendidus	sjajan	4
stabilis	postojan	1
strenuus	usrdan	3
studiosus	odan (npr. znanosti)	9
suavis	ugodan	7
tolerans	strpljiv, koji podnosi	1
tranquillus	miran	1
tutus	siguran	12
ualidus	valjan	7
uber	rodan	3
uelox	brz	1
uenerandus	štovanja vrijedan	1
uenustus	ljubak	2

uerendus	poštovanja vrijedan	1
uerus	istinit	7
uetustus	star	11
uictoriosus	pobjednički	1
uigilans	budan	1
utilis	koristan	2

Tablica 3: Pridjevi pozitivnih konotacija i učestalost njihovih superlativa

<i>Pridjev (55 natuknica)</i>	<i>Značenje</i>	<i>Pojavnice</i>
acer	oštar	7
acerbus	ljut	2
acutus	oštar	4
alienus	tuđ	1
angustus	tijesan	2
apertus	otvoren	2
asper	strm	3
avidus	žudan	1
bellicosus	ratoboran	4
brevis	kratak	2
citus	brz	1
competundus	prikladan	1
confertus	zbijen	2
coniunctus	povezan	1
creber	čest	2
cupidus	željan	4
deditus	odan	1
densus	gust	1
depressus	potisnut	1
difficilis	težak	6
diu	dugo	2
durus	tvrd	4

expers	slobodan	1
facilis	lak	8
falsus	pogrešan	1
ferox	žestok	6
frequens	čest	3
fulgens	blještav	1
gravis	težak, ozbiljan	15
instructus	opremljen	1
longus	dug	5
novus	nov	4
nuper	nedavno	2
obsequens	pokoran	1
pacatus	miroljubiv	1
patiens	strpljiv	1
pauci	malobrojni	5
placidus	miran	1
plenus	pun	4
potis	moćan, važan	20
principalis	glavni	2
profusus	raširen	2
pugnax	borben	2
rarus	rijedak	2
recens	nedavni	2
refertus	gust	1
remotus	udaljen	4
rotundus	okrugao	1
saepe	često	3
semotus	udaljen	1
similis	sličan	3
sinuosus	zavojit	2
uastus	prostran	1
uehemens	žestok	2

uulgatus	(opće)poznat	1
----------	--------------	---

Tablica 4: Pridjevi neutralnih konotacija i učestalost njihovih superlativa

<i>Pridjev (22 natuknice)</i>	<i>Značenje</i>	<i>Pojavnice</i>
absurdus	nelogičan	1
crudelis	okrutan	2
frigidus	hladan	1
immanis	silan	2
iners	trom	1
infelix	nesretan	2
infestus	neprijateljski	1
ingratus	nezahvalan	1
inimicus	neprijateljski	1
iniquus	nepravedan	1
maestus	tužan	1
molestus	naporan	3
negligens	nemaran	1
pauper	siromašan	1
perniciosus	štetan	1
saeuus	divlji	9
superbus	ohol	1
teter	ružan	1
tristis	namršten	1
turbulentus	nemiran	1
turpis	gadan	5
uitiosus	poročan	1

Tablica 5: Pridjevi negativnih konotacija i učestalost njihovih superlativa

2.3. Apsolutni i relativni superlativi

Vezu ethosa s relativno upotrijebljenim superlativima proučavali smo na primjeru kolokacija s genitivom *omnium* (tip *pulcherrimus omnium* ‘najljepši od svih’). U zbirci nalazimo potvrde za obje upotrebe u afektiv-

nom kontekstu. Važnije je, međutim, da afektivnost zapažamo ondje gdje se iskaz referira bilo na govornika, bilo na adresate (u skladu s važnošću *interpersonalnog* odnosa od kojeg kreće istraživanje Dickey). Tamo gdje takve referencije izostaju, i afektivnost je manje uočljiva.

2.3.1. Dijapazon ethosa

Trostupanjski dijapazon ethosa demonstriraju pojavnice iz opisa Dubrovnik Filipa de Diversisa.¹⁹ Njegovi superlativi koji se ne mogu povezati s Gradom čine se naprosto "kitnjastima" i "dekorativnima" (primjer 1); iskaz koji sa zajednicom ne uspostavlja *izravnu* vezu (primjer 2) doima se manje afektivnim od onoga koji to čini (primjer 3):

(1) *Ex Italia florentissima et omnium bonorum fecundissima*
(Iz Italije, preplodne i prerodne svim dobrima)

(2) *De duodecimo principatu omnium perfectissimo, scilicet divino.*
(O dvanaestoj vlasti, najsavršenijoj od svih, to jest duhovnoj)

(3) *Et ut aliquando principatus politici Ragusini laudabiles consuetudines concludam, omnium prestantissimam postremo reservavi.*
(I, da napokon završim s hvalevrijednim običajima političke dubrovačke vlasti, za posljednje sam mjesto ostavio najistaknutiju od svih.)

Dojam afektivnosti i dalje je prisutan, mada je *ethos* drugačije usmjeren kad se hvali pojedinac, a ne zajednica (primjer 4, Goineo).²⁰ Pa i kad se radi o osobi koja označava zajednicu – recimo, kod fiktivnog lika Raguzi u Filelfovom epu *Raguzeida* (primjer 5; uočljivo je gomilanje izraza koji označavaju vrline) – pohvala se opet (metonimijski, i zato donekle ublaženo) povezuje sa zajednicom, dobivajući otud afektivnu obojenost. Također, osoba na koju se odnosi pohvala može biti i sam autor; tada iskaz postaje, uza sva skromna ograničenja, očitovanje ponosa (primjer 6, Aldo Manuzio):

(4) *Sed quonam te piaculo sileam, Antoni Heli, juvenem omnium, quos unquam noverim, praeter literarum cognitionem humanissimum*
(No kakav bih grijeh počinio da prešutim tebe, Antonije Helije, mladi čovječe, od svih koje sam ikad upoznao najobrazovaniji, i to ne samo poznavanjem književnosti)

¹⁹ Odavde nadalje, radi preglednosti, označavamo ilustrativne primjere brojkama, te se na njih pozivamo u tekstu rasprave. Latinskome smo u zagradama dodali priručne hrvatske prijevode.

²⁰ Primijetiti ćemo da je Goineova pohvala Antonija Helija konvencionalna, ali ipak – prvenstveno zbog konteksta književnoga djela u kojem se nalazi – izrazito afektivno obojena.

(5) *Ipse vero [Ragus] pie religioseque vixit annos sex et sexaginta castissimus quidem omnium ac modestissimus in omni actione.* (A on je sam [Raguz] pobožno i bogobojazno proživio šezdeset i šest godina, najčedniji od svih i najskromniji u svakome činu.)

(6) *Ita nescio quo modo pulcherrimus liber hic omnium, quos imprimendos vel Latine vel Graece curavimus, exit in publicum ex aedibus nostris.* (Tako se nekako dogodilo da ova knjiga izlazi u javnost iz naše izdavačke kuće kao najljepša od svih koje smo tiskali bilo grčki, bilo latinski.)

Istu metonimijsku neizravnost zapažamo kod superlativnih opisa znamenitosti koje su povezane s hvaljenom zajednicom, bio to prostor (Crijević o Iliriji, primjer 7), krajolik (Barleti o polju oko Skadra, 8) ili građevina (Goineo o pulskom amfiteatru, 9):

(7) *Illuriam autem ab Illuro et suis posteris denominatam omnium provinciarum amplissimam et numero gentium et dilluvio quondam populorum affluentissimam esse, nemo est qui nesciat.* (A Ilurija je nazvana po Iluru i njegovim potomcima; svi znaju da je od svih regija ona najplodnija te, po broju naroda i negdašnjoj bujici stanovnika, najbogatija.)²¹

(8) *Haec praeclara et nobilissima ciuitas aeris salubritate praepollet, agro facili negotio bene culto et omnium feracissimo, aquis satis abundans.* (Ovaj slavan i iznimno plemenit grad odlikuje se zdravim zrakom, poljem koje se može uz malo truda dobro obrađivati, koje je najrodnije od svih, uz dovoljno obilje voda.)

(9) *Apparent autem in eadem multa preclara atque illustria antiquitatis vestigia, et praesertim omnium, quae in Italia sunt, pulcherrimum amphitheatrum.* (A u gradu se mogu vidjeti mnogi istaknuti i znameniti tragovi starine, osobito amfiteatar, najljepši od svih koji postoje u Italiji.)

Napokon, i u tekstu koji nije sročен kao izravna pohvala vidjet ćemo, ako ga čitamo očima zajednice o kojoj se radi, jasan poticaj za *ethos* (primjer 10, Jean Bodin prikazuje uređenje Dubrovnika):

(10) *Certe quidem haec Respublica omnium quas accepimus purissimam et ab omni populari temperatione remotissimam Aristocratiam colit.*

21 Crijević ovo mjesto iz pogrebnog govora Ivanu Gučetiću gotovo da reproducira u govoru Juniju Sorkočeviću: *Illyriam vero ab Illuro et suis posteris denominatam omnium provinciarum amplissimam et numero gentium et diluvio quodam populorum affluentissimam esse nemo est qui nesciat*, (a nema nikog tko ne bi znao da je Ilirija dobila naziv po Iluru i njegovim potomcima, da je od svih regija najplodnija, te je, zahvaljujući broju naroda i svojevrstnoj bujici stanovnika, i najbogatija).

(Ova republika svakako održava, od svih koje smo upoznali, najčišći i od svakog miješanja puka najjudaljeniji oblik aristokracije.)

2.3.2. Ἡθoς neutralnih pojmova

Sličnu situaciju nalazimo i kod relativno upotrijebljenih superlativa neutralnih, odnosno negativnih pojmova. Pritom je referiranje na hvaljenu zajednicu redovito neizravno. Takav kontekst – veza sa zajednicom, preciziranje onoga što se opisuje – pretvara neutralne (Crijević, 11; Bodin, 14), pa i negativne pojmove (Pribojević, 13) u pozitivne iskaze. Posebno je elegantan primjer iz filozofske rasprave Jurja Dragišića (12), koji u kompliment Dubrovčanima ugrađuje iskaz vlastite skromnosti – i ambicije.

(11) *Quis Orpheum, quis Zamolxidem, quis Anacharsim, quis sanctissimum virorum Hieronymum, ut linguarum ita doctrinae et integritatis et omnium virtutum genere cumulativissimum, non admiratur?* (Tko da se ne divi Orfeju, Zamolksidu, Anaharsisu, presvetome mužu Jeronimu, najvišem vrhuncu poznavanja jezika kao i učenosti i moralnosti i svake vrste vrlina?)²²

(12) *tandem in uestram gratiam (pretermissis omnium aliorum efflagitationibus) aggressus sum rem sane hominum cogitatu, nedum scriptu difficillimam (napokon, iz zahvalnosti prema vama [zanemarivši zahtjeve svih drugih]) poduzeo sam stvar itekako tešku već i ljudskoj misli, a kamoli pismu)*

(13) *bellum Illyricum, quod grauissimum omnium externorum bellorum post Punica bella*

(Ilirski rat, koji je bio najteži od svih vanjskih ratova nakon Punskih ratova)²³

22 I ovo mjesto iz pogrebnog govora Gučetiću Crijević je ponovio u govoru Sorkočeviću: *quis sanctissimum virum Hieronymum aequae linguarum, atque doctrinae et integritatis et omnium virtutum genere cumulativissimum non admiretur?* (tko da se ne divi presvetome mužu Jeronimu, jednako najvišem vrhuncu poznavanja jezika kao i učenosti i moralne ispravnosti i svake vrste vrlina?) Upozoravamo na retorička pitanja, nabranja, obilje pozitivnih pojmova i tematiziranje divljenja – sve to sudjeluje u isticanju *ethosa*. Kao odličan kontrast poslužit će iskaz iz Crijevićeva govora Sorkočeviću o pokojnikovim službama, iskaz sročen mnogo neutralnije (mada i ovdje postoji pohvalna komponenta) i mirnije: *et publici thesauri custos aerarius qui summus est honor creatus est* (i određen je za erarskoga čuvara javne riznice, što je najviša čast).

23 Ovaj je iskaz naoko negativan, no uspostava Ilira kao najopasnijih protivnika Rimljana (poslije Kartažana) zapravo je Pribojevićev kompliment ilirskim nasljednicima, Slavenima.

(14) *Vt enim elephas non magis animal dici debet quam formica, sic Ragusia, ciuitatum fere omnium quae sunt in Europa minima, non minus Respublica dici debeat quam Turcarum aut Tartarorum aut etiam Hispanorum, quorum imperia iisdem finibus quibus solis cursus terminantur. (Naime, kao što se slon ne može nazvati “više životinjom” od mrava, tako se ni Dubrovnik, najmanja od praktički svih država koje postoje u Evropi, ne smije manje zvati republikom od Turske, Tatarije ili Španjolske, čija carstva omeđuju iste granice kao i putanju sunčevu.)*²⁴

Već promatrajući relativnu upotrebu superlativa pridjeva koje smo svrstali među pozitivne imali smo prilike uspostaviti kriterij za vezu superlativa i *ethosa* – pokazali smo nekoliko aspekata ovog fenomena istovremeno. Tako ćemo postupiti i pri razmatranju apsolutne (elativne) upotrebe superlativa: birat ćemo primjere negativnih i neutralnih pojmova, ispitujući tako i upotrebu izrazito nepovoljnih iskaza pri hvaljenju gradova.

2.4. Elativi negativnih pojmova

Upotreba superlativa kao elativa zdravorazumski je očekivana u pohvalama (“najljepši”, “najslavniji”); mnogo je neobičnija pojava superlativa *negativno* obilježenih pojmova (“najnepravedniji”, “najgađniji”). Ako su takvi superlativi povezani s izazivanjem emocija – neće li proizvesti kontraefekt? S druge strane, ako superlativi negativnih pojmova nisu povezani s *ethosom*, mogu nam pružiti važan kriterij za dijagnosticiranje uvjeta u kojima *izostaje* emotivni učinak.

2.4.1. Litote

Prije svega, neki su negativni superlativi zapravo pozitivne ocjene, budući da su negirani, upotrijebljeni u litoti, te se govori o onome što *nije* ostvareno (De Diversis, primjer 15; Manuzio, primjer 16; Crijević, primjer 17). Ovdje, očito, litota i superlativ djeluju zajedno.

(15) (*Ragusini*) *ob merita priora id animadversi turpissimum esse, qui iuvenis tibi servierit et potens, senem et impotentem expellere, illi provisionem communem decernunt*

²⁴ Bodinova je rečenica, pak, sročena znanstveno neutralno – no sama razvedenost usporedbe najvećeg s najmanjim, i važnost Dubrovnika koja iz te usporedbe proizlazi, izazvat će ponos kod tih “najmanjih”.

[Dubrovčani], opazivši da bi zbog prethodnih zasluga bilo krajnje sramotno onoga tko ti je služio kao mlad i u naponu snage kao starca i nemogućna istjerati, određuju takvome javnu naknadu)

(16) *Essem profecto ingratisissimus si te valde amantem non redamarem.* (Zaista, bio bih najnezahvalniji kad tebe, koji silno ljubiš, ne bih ljubio zauzvrat.)

(17) *nullo vitae periculo aut hostium minis crudelissimis convinci potuit quin...*

(ni u kakvoj životnoj pogibelji i ni najstrašnijim neprijateljskim prijetnjama nije se dao nagovoriti...)

2.4.2. Kritike

Nadalje, moramo se sjetiti da zbirka pohvala istočnojadranskih gradova nije posve homogena. Osim pohvala ovamo smo uključili i kritike (mada ih ima bitno manje); također, pojedini tekst može istovremeno imati više zadataća, funkcionirajući na različitim razinama (npr. i kao pohvala i kao pripovjedni tekst).

Kritike su gradovima uputili Giovanni Conversini (koji u Dubrovniku nije bio baš zadovoljan, te je o tome ostavio dojmljivo pismo), te De Diversis i Ludovik Crijević Tuberon (i ovdje je riječ o Dubrovniku). Potonja dvojica autora kritiziraju samo *pojedine* aspekte grada. Kod Conversinija (primjer 18) i De Diversisa (19), kao kod svake pritužbe, superlativ je jasno sračunat na stvaranje nepovoljnog dojma (konkretno, o mirisu Dubrovčana i njihovim služavkama).²⁵

(18) *Proinde horum teterrimus odor...*

(Stoga, njihov najodvratniji smrad...)

(19) *Ancillis, quae vitiosissimę sunt, ut recte commemorat Joannes Ravenas, vinum potui non conceditur*

(Služavkama, koje su krajnje pokvarene, kao što ispravno spominje Ivan Ravenjanin, ne treba davati da piju vino)

2.4.3. Autobiografski iskazi

²⁵ Vrijedi ovdje upozoriti da na takvom osjetljivom mjestu De Diversis poseže za dodatnom ovjerom, pa se poziva upravo na Conversinija.

Moguće je, nadalje, da tekst – iz različitih razloga – govori o nečemu drugom, ne samo o vrlinama mjesta ili zajednice. Druge teme mogu biti nametnute citiranjem tuđih riječi, tematiziranjem pojava koje su konsenzualno negativne (npr. kuge, oluje), pripovijedanjem (fiktionalnim, biografskim ili autobiografskim). Sistematiziranje motivacije, ipak, ne daje odgovor na pitanje doprinosi li upotreba superlativa afektivnoj obojenosti teksta. Čini se da se opet susrećemo s istom nužnošću stupnjevanja, odnosno procjene čitavog konteksta. Pritom kao važan faktor afektivne učinkovitosti zapažamo prikladnost: koliko je superlativ umjestan, koliko je bitan u iskazu? – Govornik će proces, naravno, promatrati u suprotnom smjeru: superlativ će biti sredstvo isticanja onoga što je njemu bitno.

U autobiografskim iskazima naglašeno negativne kvalifikacije pojačavaju suosjećanje čitalaca, odnosno slušalaca; javljaju se u opisima opasnosti kao što su oluje ili ratovi (oluje – kod Ciriaca, primjer 20, i kod zabrinutog Filelfa oca, 21; rat kod Dragišića, 22). Iz takvog će se sustava izdvojiti naglašavanje olujnih vjetrova u opisu De Diversisove dubrovačke učionice. Zbog autorove već iskazane sklonosti superlativima, u iskušenju smo da taj opis čitamo jednostavno kao nakićen, čak pomalo smiješan, dakle, neprikladan. Od toga nas može odvratiti upravo autobiografski moment (dubrovački bura i jugo vjerojatno *jesu* bili De Diversisu neugodni).

(20) *Sed continuo obsistente nobis adverso, et infestissimis fluctibus crebrescente Euro, in ea per triduum inviti consedimus. Quarto sed enim die in conspectuque Insulae Promontorium Dalmatiae pauperrimum Cerere, Baccho sed opulentissimum...*(No, kako nas je neprestano zaustavljao nepovoljan istočnjak, rastući uz najnepovoljnija strujanja, ondje smo mimo volje proboravili tri dana. A četvrtoga dana, na obzoru otoka, dalmatinski rt, vrlo siromašan Cererom, ali iznimno bogat Bakhom...)

(21) *Ex his sum ea omni formidine liberatus, qua me affecerant turbulentissimi illi ventorum flatus, quibus nonnullae vel munitissimae naves, quo tempore tu mare ingressus es, naufragae perierunt.* (Time sam oslobođen sveg onoga straha koji su mi zadali ti najnemirniji olujni vjetrovi zbog kojih su, u vrijeme kad si ti otišao na more, u brodolomu potonuli neki, čak vrlo opremljeni brodovi.)²⁶

(22) *Equidem Argentina totoque Ilirico a Turcis occupato, puer admodum e manibus seuissimorum hostium ereptus satis tenera etate ad Italiam delatus sum* (A ja sam iz Srebrenice i čitavoga Ilirika još gotovo

²⁶ Filelfo gomila oznake afektivnosti: tematizira vlastiti strah (*formido... me affecerant*), dodatno pojačava veličinu oluje kontrastom (ona može uništiti *vel munitissimae naves*).

kao dječak otet iz ruku najdivljijih dušmana, te sam u vrlo nježnoj dobi doveden u Italiju)²⁷

(23) *Si flaverit Auster difformis sospitati defenduntur scolae a moenibus civitatis. Sin vero Boreas frigidissimus, adversum eius frigiditatem clipeus est extimatio mercaturarum superius nominata, et bonae fenestrarum ianuae. (Ako bi puhalo jugo, neprikladno zdravlju, školu brane gradske zidine. A ako zapuše najhladnija bura, protiv njezine je hladnoće štit gore spomenuta carina, i dobra prozorska krila.)*²⁸

2.4.4. Neslaganje

Negativni superlativi mogu naglasiti neslaganje pisca s drugim autorom, kao kod suda Ciriaca o Poggiju Braccioliniju (24), ili Goinea o bizantskom znanstvenom piscu Stefanu iz Aleksandrije (25). No navedene se dvije upotrebe razlikuju po neposrednom leksičkom okolišu. Kod Goinea superlativ je vrlo jak (*omnium... negligentissimus*) – ali usamljen. Nasuprot tome, Ciriacovu osudu Poggija dalje intenziviraju uzdizanje Cezara (*divinus noster Caesar*) i dodatni negativan pridjev u pozitivu (*insana et iniquissima opinio*).

(24) *de ea Poggii nostri, quae nova divinum nostrum in Caesarem audivimus, insana nuper et iniquissima oppinione* (o onoj tezi našega Poggija, novini koju smo čuli protiv našega božanskog Cezara, nedavnoj, suludoj, i najnepravednijoj)

(25) *Stephanus, Graecorum omnium Geographorum negligentissimus* (Stefan, najnemarniji od svih grčkih geografa)

2.4.5. Konvencionalnosti

Posebnim nam se slučajem čini konvencionalna upotreba negativnih superlativa, npr. kod kvalificiranja “našega nesretnog vijeka” (Ciriaco, 26; Pribojević, 27), “mukotrpnoga rada” (Nascimbene, 28). S jedne strane, oko takvog će se općeg mjesta svi složiti, te je novina karakterizacije umanje-

27 Dragišićev opis uzdiže se čak prema *pathosu*: on je još dječak (*puer admodum*), jedva biva otet iz ruku neprijatelja (*ereptus*), u stranoj se zemlji obreo u nježnoj, nezaštićenoj dobi (*satis tenera etate*).

28 *Ornatus* De Diversisova opisa signaliziraju npr. neobičan spoj *difformis sospitati* (‘izobličen za zdravlje’, ako je čitanje rukopisa na ovom mjestu točno), *figura etymologica* (*frigidissimus... frigiditatem*), uzvišena metafora (*adversus frigiditatem clipeus*, ‘štit protiv hladnoće’).

na (radi se o klišeu). S druge, retoričke strane, upravo pozivanje na *sensus communis* ojačava vezu između govornika i publike, smanjuje mogućnost da se netko ne složi s tim – *osiguravajući* tako postizanje željenog afektivnog učinka. Govornik ili pisac neće tekst temeljiti *isključivo* na klišeima – ali oni mogu biti *jedno* od izražajnih sredstava (za nas – kao što je gore rečeno – signal onoga što je govorniku bitno). U susjedstvu takvih konvencionalnih superlativa nalazit ćemo druge jezične znakove afektivnosti. Konkretno – svim ovdje navedenim primjerima (26–28) zajedničko je da afektivnost pojačavaju deiksom: to o čemu govorimo odnosi se na *nas*, vremena su naša, poslovi su moji.

(26) *O quam hodie bellissime tuam illam sententiam probare cogor, Leonarde Latinorum doctissime, qua dixisti nostra in hac aetate inertissima melius nobis quandoque esse non tantum, id quod paucissimum est, sapere quantum sapimus*

(O, kako moram na najkrasniji način danas odobriti ono tvoje mišljenje, Leonarde, najučeniji od Latina, kad si rekao da nam je u ovo naše najpasivnije doba katkad bolje ne biti onoliko – a to je ionako krajnje oskudno – pametni koliko pametni jesmo)

(27) *Experientia enim compertum est, his praecipue infelicissimis nostris temporibus, Othomani posteritatem Slauorum aciae regna superare...*

(Iskustvo je, naime, pokazalo, osobito u ova naša najnesretnija vremena, da potomstvo Osmanovo slavenskim mačem osvaja kraljevstva...)

(28) *quidquid ex molestissimis occupationibus meis oculi eripere potui (štogod sam slobodnog vremena uspio oteti svojim najnapornijim poslovima)*

Sličnu napetost između konvencionalnosti i afektivnosti zapažamo u pripovjednim dionicama, npr. kod upotrebe superlativa *saeuissimus* (Barleti, primjeri 29 i 30; Pribojević, 31 i 32). Svakako se radi o jakoj karakterizaciji neprijatelja i neprijateljskih djelovanja – ali ponavljanje čini karakterizaciju formulaičnom.²⁹

(29) *tota regio semper a saeuissimis hostibus uexata fuit*

(čitavo su područje oduvijek terorizirali najnemilosrdniji neprijatelji)

(30) *saeuissimo incendio totam exussit atque euertit*

(najnemilosrdnijim je požarom sve spalio i uništio)

(31) *saeuissimos inter Thraces esse testatur*

²⁹ Ponavljanje se, opet, ne uočava nužno tijekom čitanja teksta – posebno će ga istaknuti ne-čitalački, istraživački postupci kao što je računalna konkordancija.

(potvrđeno je da [se ubrajaju] među najnemilosrdnije Tračane)

(32) *post multa commissa praelia crassationesque saeuissimas in Hispanos* (nakon mnogo bitaka i najnemilosrdnijih nasrtaja na Hispance)

U ovome (subjektivnom) stupnjevanju upotrebe negativnih superlativa, najslabijim – najmanje afektivno obojenim – čine nam se superlativi u pripovjednim tekstovima. Ondje je značenje superlativa najbliže elativu (usp. primjer kod G. M. Filelfa, 34, te kod Rapicija, primjer 35; u potonjem je slučaju isticanje slavujeve tuge prvenstveno u funkciji aluzije na ovidijevski mit). Tako je, očito, zato što se govornik ne obraća izravno publici (sjetimo se da Dickey istražuje afektivnost u *obraćanjima*, dakle u izravnoj komunikaciji, mada književno stiliziranoj). Naglašenu ukrasnu funkciju zapažamo i u Božićevićevu obraćanju Kristu (36): Bog i nije pravi adresat (ili opreznije: nije jedini adresat) splitskoga protuturskog vapaja upomoć, a samo bi spominjanje čaša žuči koje te podsjećaju bilo jednako snažno i bez superlativa.

(33) *factusque pirata seuissimus cepit quasi lubricus anguis per mare discurrere* (postao je najnemilosrdniji pirat i počeo kao skliska zmija jurići morem)

(34) *Dux Venetum, ut est genus illud superbissimum, responsum hoc reddidit*

(Mletački dužd, kako već jest taj rod iznimno ohol, dao je ovakav odgovor)

(35) (o slavuju) *Argutos repetens cantus maestissimus ales / Daulias* (daulijska ptica, što pretužna ponavlja zvonku pjesmu)

(36) *Affer opem, tibi sic tristissima pocula fellis / Admoneant* (pomoć donesi, tako te najgorče čaše žuči / podsjetile na to)

Dakako, izostavljanje bi pridjeva u primjerima 35 i 36 dovelo do versifikatorskih problema, pa moramo primijetiti da su oba “najdekorativnija” primjera donekle uvjetovana vezanim govorom.

2.5. Elativi neutralnih pridjeva

Logičko rasuđivanje može sugerirati da je veza afektivnosti i vrijednosno *neutralnih* pojmova nešto prilično neobično. Jasna je situacija u kojoj predmet pohvale opisujemo kao “najljepši”, a vidjeli smo i da npr. neprijatelji hvaljene zajednice mogu biti spomenuti kao “najodvratniji”. Ali može

li u pohvalnom kontekstu afektivnu vrijednost imati nešto “najokruglije” ili “najudaljenije”?³⁰

Čitanje popisa pridjeva koje smo prepoznali kao “neutralne” ukazuje da postoje dvije, ako ne i tri vrste neutralnosti. Neki su pridjevi sami po sebi neutralni, no njihova pozitivna ili negativna vrijednost ovisi o kontekstu, o onome što opisuju i s čime se združuju; takav smo fenomen već uočili u odjeljku 2.3.2. Možda ovoj skupini pripadaju i pridjevi koji u pozitivu zvuče neutralno, ali *superlativ* im poprima uočljivo poželjne konotacije (“najprikladniji”, “najodaniji”, “najlakši”, “najopremljeniji”, “najmiroljubiviji”).

Zagonetni tako ostaju pridjevi za koje ne možemo odmah zamisliti ni neposredan pozitivan kontekst ni *superlativ* izrazito pozitivnih konotacija (“najnedavniji”, “najstrmiji”, “najtuđiji”). Skloni bismo bili misliti da će, ne bude li ispunjen neki od ovih dvaju uvjeta, komparacija služiti samo intenziviranju, pri čemu će *elativ* ostati bez afektivne komponente (“vrlo strm” ili “iznimno strm”). To, međutim, treba provjeriti.

2.5.1. Individualni izbori

Provjera iznosi na vidjelo jedan neočekivan moment. Ima neutralnih pridjeva čijim *superlativima* se koriste samo pojedini autori (čak i ako isključimo riječi čiji se *superlativi* u zbirci javljaju samo jednom). *Acutissimus* nalazimo četiri puta – sva četiri kod Jurja Dragišića; *apertissimus* (i *apertissime*) ima samo Goineo; *sinuosissimus* samo Biondo; *creberrimus* i *creberrime*, jednako kao i *pugnacissimus*, ima samo Pribojević. U takvim se slučajevima afektivna vrijednost razlikuje od autora do autora. Dok Biondovi *superlativi* prvenstveno intenziviraju “zavojitost” istarske obale – služe, dakle, kao “čisti” *elativi* – Dragišićev “najoštriji” svaki se put koristi za intelektualne sposobnosti; Dragišić tako ograničava semantičko polje *superlativa*, koristeći ga isključivo kao pohvalni kompliment, potičući njime naklonost čitalaca prema Dubrovčanima i Dubrovčana prema autoru (dodatnu potvrdu daju konteksti u kojima se *superlativ* javlja, jer obiluju daljnjim jezičnim izražajnim sredstvima *ethosa*).³¹

30 Za potonji *superlativ*, latinski *remotissimus*, v. gore, primjer 10.

31 Dragišić: *Adeo ut nunquam me fortunatiorem aut beatiorem autumem quam quum horum grauissimorum senum acutissimorumque iuuenum me quoque ad philosophandum mira diligentia compelli quodammodo et quasi cogi intueor.* (Tako da se ne bih mogao nikad smatrati sretnijim ili blaženijim nego kad sam primijetio kako sam čudesnom usrdnošću ovih najdostojanstvenijih staraca i najoštroumnijih mladića bio na neki način primoran i tako reći prisiljen filozofirati.) – *plurimi inter eos et natura et studio acutiores atque sagaciores extant, acutissimas proposuerunt dubitationes* (vrlo ih mnogo

2.5.2. Raspon upotrebe neutralnih superlativa

Neki od “neutralnih” superlativa mogu, dakle, biti upotrijebljeni kao elegantan ekvivalent pozitivnih pojmova, na način koji je (barem u našoj zbirci) praktički individualan. Ostale ćemo upotrebe ilustrirati na primjerima superlativa *recentissimus*, *nuperrime* i *durissimus*. Zamjetan je raspon upotreba: kod De Diversisa (primjeri 37 i 38), mada možemo govoriti o pažljivom stilskom oblikovanju,³² izostaje glavni faktor afektivnosti – izravna veza s nekim od sudionika u komunikaciji. Upravo taj faktor uočavamo u primjerima Flaminija (39) i Barletija (40). Pritom se Flaminio obraća izravno sugovorniku, i njegovo je *recentissime* spona u lancu komplimentata, od *viro humanissimo* prema *non vulgaris amicitia*; spona je možda racionalno nepotrebna, ali upravo zbog okruženja lako ju je čitati kao izražajno sredstvo afektivnosti. U Barletijevu opisu Skadra stanje je drugačije. Njegovo *nuperrime* možemo čitati kao naglašavanje deikse – pripovjedač ističe odnos prema vlastitu vremenu (Mehmed II Osvajač pokušao je osvojiti Skadar 1474, da bi to konačno uspio 1479; Barleti piše nakon potonjeg datuma) – ali i kao uvod u isticanje neosvojivosti grada (*undique... conatus... minime potuit*).

(37) *ferunt et conducunt olera, flores, fructus suis temporibus recentissimos, pullos, ova, sues, lepores, et cetera huiusmodi victui animantium debita* (nose i pribavljaju povrće, cvijeće, plodove najsvježije u svoje doba, piliće, jaja, svinje, zečeve i ostalo te vrste živeži, nužno za prehranu)

(38) (o jugu i buri u Dubrovniku) *primus [ventus] calidus est et sanitati contrarius, alter vero recentissimus et sospitati conformis* (prvi je [vjetar] topao i protivan zdravlju, a drugi najsvježiji i sukladan boljitku)

ima koju su i prirodom i djelatnošću oštroumniji i prodorniji, te su postavili najoštroumnije probleme) – *Et ipse suo acutissimo atque solido ingenio plurima, et quidem acutissima in re hac tunc declaravit* (I sam je svojim najoštrijim i pouzdanim umom o tom pitanju tada iznio mnoga, i to najoštroumnija opažanja); potonji je kompliment upućen konkretnoj osobi, tadašnjem dubrovačkom nadbiskupu Giovanniju Saccu. Biondo: *oram Adriatici maritimam... ubique sinuosissimam et adeo tortuosam esse* (jadranska je obala posvuda najvijugavija i tako zavojita) – *equaliore... et tum sinuosissimo inter se prospectu caetera Histriae maritima oppida habentur* (prvo ravnijim, a tada najzavojitijim pogledom jednih na druge ukazuju se ostala primorska naselja Istre).

32 U primjeru 37 superlativ susrećemo u trećem članu asindetskog niza, uvedenog parom sinonimnih glagola, a naš superlativ omogućuje logičnu razdjelnicu i verbalnu simetriju pobrajanja biljnih i životinjskih proizvoda; simetriju, sa sinonimijom, dvaju pojmova s po dvaju suprotstavljenim svojstvima, nalazimo i u usporedbi juga i bure iz primjera 38.

(39) *Quare et quia tu ita petebas, et ego tibi viro humanissimo, quocum nuperrime non vulgaris amicitia inita esset, rem tibi me gratam esse facturum, intelligebam*

(Zato, budući da si i ti tako tražio, a i sam sam razumio da ću učiniti stvar milu tebi, najkulturnijem čovjeku, s kim je nedavno sklopljeno ne bilo kakvo prijateljstvo)

(40) *Postea uero Meumethes, in cuius deditionem nuperrime uenit, uallo eam [i. e. Scodram] undique circumdare conatus, minime expugnare potuit.*

(A kasnije ga je Mehmed, kojemu se posve nedavno grad [Skadar] predao, pokušao sa svih strana okružiti bedemom, ali ga nije nikako mogao osvojiti.)

(41) *malle Ragusaeos omnia quae durissima sunt bello perpeti quam in deditione Venetorum cadere*

(da će Dubrovčani radije u ratu pretrpjeti sve što je najsurovije nego da padnu u mletačko roblje)

(42) *Affer opem, sic te durissima uincula stringant*

Ad commune bonum propositumque tenax.

(Donesi pomoć, tako te najkruće uze stegle / uz opće dobro i nepokolebljivu nakanu.)

(43) *(otok Krk) habet item greges equorum, sed exigui corporis, mirae tamen velocitatis, quorum ungulae natura durissimae, nullis indigent soleis*

([otok Krk] ima i stada konja, ali sitna tijela, no čudesne brzine; njihova su kopita po prirodi iznimno tvrda, i ne trebaju im potkove)

(44) *Qui patriae fines, Eborae qui tecta reliqui,*

Libertatis amans et in hoc insaniam ad usque

Perdurare paratus, eant uel flumina retro,

Deliciis spero uestris me posse carere.

Atqui res dura exilium. Durissima sane.

Namque licet superos habeas atque omnia fata,

Fata secunda tuis et respondentia uotis,

Quisquis eris, tamen hospes eris.

(Ja, koji sam napustio rodni kraj, krovove Evore, / ljubeći slobodu i u tome spreman do ludila / ustrajati, pa neka i rijeke promijene smjer, / nadam se da bih mogao biti bez vaših užitaka. / Ali progonstvo je tvrda stvar.

Čak najtvrdja. / Jer, sve i da imaš na svojoj strani višnje i sudbinu, / da su povoljni i po tvojoj želji, / tko god bio, ipak ćeš biti stranac.)

Primjere upotrebe superlativa *durissimus* navodimo smatrajući da dobro ilustriraju sve raspoložive mogućnosti: tu je, prvo, negativno obojen superlativ, no – budući da se iskazuje spremnost Dubrovčana na sve napore radi očuvanja slobode – upotrijebljen kao pohvala (G. M. Filelfo, 41); potom, superlativ kao retorički *ornatus* poetskoga teksta, još i negativno obojen zbog veze s negativnim pojmom (*uincula*, Božićević, primjer 42); nadalje, indirektna pohvala mjesta (otoka Krka) kroz “čuda prirode”, istaknuta i pridjevom *mirus* (Paladije Fusko, primjer 43); napokon, superlativ kao nosilac posebne emocionalne boje u autobiografskim stihovima Didaka Pira (primjer 44). Didakovi su stihovi uobličeni u svojevrstan monolog (*napustio sam domovinu radi slobode; spreman sam na sve; nadam se da ću moći bez vas; ali progonstvo je teško; čak i kad sve dobro ide, opet si stranac*), čija je afektivnost ostvarena kako stupnjevanjem (*res dura... durissima sane*) i posebnom kratkoćom odsječaka (pregnantnost se izmjenjuje s dužim periodima), tako i prisutnošću riječi koje tematiziraju emocionalna stanja (*amans, insania, spero*).

3. Zaključci

Predmet našeg istraživanja bila je prisutnost emocija u novolatinskim pohvalnim tekstovima. Ograničili smo se na tematski, vremenski i prostorno jasno omeđen skup građe – na latinističke pohvale istočnojadranskih gradova sabrane u digitalnu zbirku *Laudationes urbium Dalmaticarum*. Pošli smo od antičke retorike i njezina razlikovanja *ethosa* i *pathosa*. Pozitivne emocije, koje i kod publike i kod hvaljenih želi izazvati svaka javna pohvala, pripadaju *ethosu*, posljedica su blagog, ali pozitivnog dojma izazvanog – u našem slučaju – jezičnim izražajnim sredstvima, pritom još i sredstvima jednoga specifičnog jezika, jezika specijaliziranog za kultiviranu komunikaciju, jezika koji nikome nije materinski.

Istraživanje smo dodatno ograničili na jedno jedino, prepoznatljivo verbalno obilježje: na superlative. Zdrav razum, čitalačko zapažanje i gruba statistika potvrdili su motiviranu i učestalu upotrebu ovih oblika u našoj zbirci. Pa ipak, distribucija superlativa nije ravnomjerna. Kao što ima autora koji se ovim sredstvom intenzivno koriste (Ciriaco d’Ancona), ima i onih koji za njima gotovo ne posežu (kroničari, povjesničari), pri čemu neki iz potonje skupine vrlo uočljivo žele izazvati emocionalnu reakciju, ali u

tu se svrhu ne koriste superlativom (Lipavić). Možda je učestalost superlativa obilježje humanističkog latiniteta, budući da su ti oblici rjeđi prije godine 1400.

Valjalo je, međutim, ustanoviti doprinosi li *svaka* upotreba superlativa *ethosu*, i na koji način. Razmišljajući o tome, primijetili smo da postoje tri skupine superlativa: oni pozitivnih konotacija, oni negativnih i oni (naizgled) neutralni. Moguću vezu s *ethosom* sugerira distribucija. Superlativi negativnih konotacija značajno su rjeđi od onih pozitivnih (149 : 22, dakle približno 6 : 1). Dalje smo, proučavajući pojedine superlative u kontekstu, pokušavali otkriti kako funkcionira svaka od spomenutih triju skupina.

Superlativi pozitivnih konotacija nosioci su afektivnosti prvenstveno ondje gdje se referira bilo na govornika, bilo na adresate, gdje je istaknuta interpersonalna dimenzija iskaza. Udruži li se sadržaj iskaza s referencijalnošću, razlikujemo tri stupnja afektivnosti: prvo, superlative kao znak "elegancije", ukrašenoga izražavanja (tamo gdje izostaje jasna veza s predmetom pohvale ili hvaliteljem); drugo, superlativni iskaz koji se ne referira *izravno* na predmet pohvale; treće, onaj najjači superlativ, u iskazu upućenom izravno onome tko biva hvaljen (bili to pojedinac, zajednica ili sam autor). Veza s predmetom pohvale pokazuje se tako ključnom za afektivnu vrijednost promatranih izražajnih sredstava.

Dokazuje to provjera na superlativima vrijednosno negativnih pojmova. Čak i takvi superlativi mogu zapravo označavati komplimente, ako su upotrijebljeni radi stilskega variranja npr. u litoti ("ne najgore" = "vrlo dobro"). Istinsku će negativnu afektivnu vrijednost imati superlativi u kritikama i u autobiografskim iskazima (kada oni odnos govornika i adresata uspostavljaju na podlozi nekog traumatičnog iskustva, poput progonstva Didaka Pira, tu se već radi o suosjećanju, što otvara čak i put prema *pathosu*). I kod negativnih je superlativa moguća konvencionalna upotreba kakvu smo zapazili kod izostanka interpersonalnih referencija; kad se izražava konvencionalna misao ("opće mjesto"), autori moraju afektivan na-
boj osigurati daljnjim sredstvima (opet je bitan činilac deiksa, govor o samome sebi). Najslabija je afektivnost superlativa u pripovjednim tekstovima, budući da ondje lako može izostati jasna referencija na hvaljenog ili hvalitelja.

Naposlijetku smo proučili vezu afektivnosti i superlativa vrijednosno neutralnih pojmova. Ni "neutralnost" nije jednostavan fenomen: neki superlativi nisu neutralni u kontekstu, neki nisu neutralni čim *postanu* superlativi. Ipak, ovi su procesi uspostave afektivne vrijednosti prilično jasni. Ostaje nekoliko slučajeva u kojima ni kontekst ni superlativnost ne garantira afektivnu vrijednost. Neki od takvih superlativa, pokazuje se, napro-

sto su individualni odabiri – ne bismo se baš usudili reći “manirizmi” – pojedinih autora (Dragišić, Goineo, Biondo), sredstvo kojim njihov stil postiže eleganciju. No, oni neutralni superlativi koje susrećemo kod više autora pokazuju isti trostupanjski raspon kao pozitivni i negativni. I ovdje je “izravno obraćanje” adresatu jamstvo afektivnosti.

Naše istraživanje veze superlativa i afektivnosti u latinističkim pohvalama pokazalo je da za semiozu afektivne vrijednosti (“izazivanje emocija”) nije toliko važna semantička dimenzija (konstruiranje superlativa kao “svojstvo + viši stupanj od svih drugih”) koliko pragmalingvistička (“superlativ + referencijalna veza s adresatom ili autorom pohvale”). Ključno je u spoju superlativa i referencijalne veze *intenziviranje* interpersonalnog odnosa. Za to intenziviranje latinskome, osobito humanističkom latinskome, na raspolaganju stoji vlastiti skup konvencionalnih sredstava. Takav se skup dade opisati; prikaz načina upotrebe superlativa jedan je korak u tom smjeru. Jednom opisan skup bilo bi moguće dalje uspoređivati, npr. sa skupom afektivnih sredstava drugoga jezika (dobar će indikator razlika biti mjesta na kojima naši prilično doslovni prijevodi primjera na hrvatski zvuče rogobatno). Zanimljivo je također primijetiti da svi korisnici humanističkog latinskog, korisnici barem dvaju jezika, barataju istovremeno i barem dvama skupovima konvencija. Ono što ne bismo smjeli zaboraviti jest napetost koja postoji što se tiče *uspjeha* komunikacije, napetost između klišeizirane i inventivne upotrebe skupa raspoloživih sredstava. I za tu će napetost pažljiv čitalac u našim primjerima naći dovoljno ilustracija.

Citirana literatura

- DICKEY, ELEANOR. 2002. *Latin Forms of Address: From Plautus to Apuleius*. Oxford: University Press, str. 129–147.
- JOVANOVIĆ, NEVEN. 2011. Marulić i laudationes urbium, *Colloquia Maruliana* XX, Split, str. 141–163.
- LAUSBERG, HEINRICH. 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München: M. Hieber.
- NOVAKOVIĆ, DARKO; IVAN LIPAVIĆ. 2000. *Leksikon hrvatskih pisaca*, Ur. D Fališevac; K. Nemec; D. Novaković. Zagreb: Školska knjiga, str. 589.
- SPLITZER, LEO, 1955. The Problem of Latin Renaissance Poetry, *Studies in the Renaissance* 2, str. 118–138.
- ŠKILJAN, DUBRAVKO. 1985–1986. Antičke figure i tropi i suvremena lingvistika, *Latina et Graeca* 26 (1985), 17–42 i 27 (1986), str. 5–22. [²1992]
- ŠKILJAN, DUBRAVKO, 1987. Retorika i suvremena lingvistika, *300 godina*

Klasične gimnazije u Zagrebu (zbornik), Zagreb, str. 108–112. [²1992]
ŠKILJAN, DUBRAVKO, 1992. Antičke figure i tropi i suvremena lingvistika,
Dijalog s antikom, Zagreb, str. 61.
What is PhiloLogic? <http://sites.google.com/site/philologic3/> (pristupljeno
23. siječnja 2011).

Vrela

<http://www.ffzg.hr/klafil/croala>

Emotions in Latin praises of eastern Adriatic cities

In ancient rhetoric, expressing positive emotions is a means of achieving the effects of *ethos*. We have analysed such effects using a digital collection of Neo-Latin texts *Laudationes urbium Dalmaticarum*. This collection currently comprises 60 Latin praises of eastern Adriatic cities from Trieste to Shkoder written between 1268 and 1608.^e The presence of superlative was postulated as a verbal sign of *ethos*. Statistical analysis shows that it can certainly be used as a rough indicator; however, the distribution of superlatives in the collection is uneven, and it is encountered less frequently before 1400. There are three levels of affectivity: superlatives can serve as simple marks of verbal elegance, or they can refer to the object of praise indirectly, or, in the strongest form and on the highest affective level, they refer to the object of praise directly. Even expressing negative qualities, superlatives can be vehicles of compliments, thanks to the rhetorical figure of litotes. In their literal negative sense, such superlatives are marks of criticisms or of autobiographical statements. Affectivity is less pronounced in narratives, where there is more opportunity to speak about something other than the object of praise. A group of superlatives express qualities which are neither positive nor negative. Some of them can be seen as mannerisms of individual authors; in other cases the level of affectivity depends on reference to the object of praise, in the same way as in the case of unambiguously positive or negative values. We conclude that, in Latin praises of cities, pragmatics has more importance than semantics. If affectivity is defined as “superlative plus reference to the object of praise or the author praising it”, the key to the strength of this connection turns out to be the intensification of interpersonal relations. For such intensification, the humanistic Latin, though a “cultural” and not a “natural” language, could easily offer a specific set of linguistic devices and rhetorical conventions.

Keywords: ???????????????

Ključne riječi: ???????????????